

УДК 330.314.148:314.156.5(477) DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/ves.2020.59.0.5919>
JEL J11,18 N30

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕМОГРАФІЧНИХ ВТРАТ ВНАСЛІДОК ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ 1932- 1933 РР.

Роман Теслюк, Наталія Андрусишин, Марія Бачинська

Філіал «Інститут дослідження Голодомору»
Національного музею Голодомору-геноциду
01015 м. Київ, пр. Лаврський, 9
e-mail: r.teslyuk@gmail.com, andnat@ukr.net, maricka1104@gmail.com

Анотація. *Визначено головні теоретико-методичні проблеми дослідження демографічних втрат внаслідок Голодомору-геноциду 1932–1933 років: термінологічна – існування різних підходів до розуміння самого поняття «демографічні втрати» та їхньої компонентної структури; інформаційно-ресурсна – неповна та часто недостовірна джерельна база демографічної статистики 1920–1930-х років; методична – зумовлена наявністю двох попередніх та пов'язана із застосуванням наукових методів здебільшого демографії, статистики й історії. Прямі демографічні втрати внаслідок Голодомору-геноциду в 1932–1933 роках пропонуються визначати як сумарну чисельність померлих та вибулих за межі УСРР внаслідок політики геноциду в означений період. Разом із непрямими втратами (ненародженими від числа прямих втрат) вони складають загальні демографічні втрати. Проблему повноти та достовірності джерельної бази дослідження можна вирішити шляхом детального вивчення та аналізу первинної демографічної статистики на рівні сільських, селищних, міських рад та адміністративних районів. Такий підхід дасть змогу поступово відновити втрачені дані на вищих адміністративних рівнях. Визначено, що найбільш доцільним для розрахунків демографічних втрат є метод демографічної реконструкції, що повинен застосовуватись у поєднанні з іншими демографічними та математичними методами.*

Ключові слова: *демографічні втрати, Голодомор-геноцид, 1932–1933 роки, методика, метод демографічної реконструкції, Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР), демографічна статистика.*

Постановка проблеми. Голодомор 1932–1933 рр. є геноцидом української нації та її найбільшою демографічною катастрофою. Знищення мільйонів людей, фізичні та морально-психологічні травми, «розкуркулення» та депортації, терор та переслідування – далеко не повний перелік ціни сталінської політики колективізації та «упокорення» селян. Цей акт геноциду залишив глибокий карб у демографічному розвитку радянської України, кількісно обмежив та якісно трансформував її людський потенціал.

© Роман Теслюк, Наталія Андрусишин, Марія Бачинська, 2020

Зважаючи на глибину завданої українській нації травми та тягlosti її наслідків проблема дослідження демографічних втрат внаслідок цього акту геноциду ще довго залишатиметься у фокусі наукових досліджень вчених різних галузей знання, передусім істориків, демографів, криміналістів, психологів, географів, соціологів. Вироблення та застосування нових теоретичних підходів та методичних інструментів може допомогти визначити якомога точніше число жертв геноциду з подальшою оцінкою його впливу на кількісні та якісні параметри демографічної стійкості України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми формування теоретико-методичних підходів до підрахунку демографічних втрат внаслідок Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. має багату бібліографію, якісний аналіз якої може бути предметом окремого наукового дослідження. Першими дослідженнями демографічних втрат із застосування методу прямих розрахунків були праці С. Соснового [1] та В. Кубійовича [2]. Згодим цим методом користувались С. Кульчицький [3] та Р. Конквест [4]. За допомогою балансового методу підрахунок демографічних втрат було здійснено С. Максудовим [5], О. Рудницьким [6], С. Пирожковим [7]. Удосконаленням балансового методу є метод демографічної реконструкції, застосованим різними групами науковців [8; 9]. Однак, відмінними рисами цих досліджень є вузьке тлумачення вченими поняття «демографічні втрати», зміст якого часто відображає лише частину реальних людських втрат, а також використання в якості опорних даних сфальсифікованих результатів Всесоюзного перепису населення 1939 року, які не були належним чином скореговані, що суттєво вплинуло на результати розрахунків. Крім цього, невинуватою, на нашу думку, є довіра до архівних даних Російського державного архіву економіки, з огляду на характер і конкретні історичні обставини збору й обробки демографічної статистики в 1930-х роках.

Історико-статистичні методи підрахунку демографічних втрат використано В. Сергійчуком [10] та В. Марочком [11]. Особливістю їхніх досліджень є використання в якості опорних даних результатів обліку населення 1931 року та перепису 1937 року, який було сфальсифіковано меншою мірою. Крім цього, вчені оперують широкою джерельною базою українських галузевих та обласних архівів, що дає можливість верифікації демографічної статистики та усунення її прогалин та спотворень на вищих адміністративних рівнях. Однак для отримання найбільш точних та обґрунтованих результатів потрібно ширше застосування сучасних демографічних методів розрахунку на базі скорегованих даних переписів у їхньому співставленні з первинними демографічними даними на рівні адміністративних районів і міськрад.

Отже, не зважаючи на значний доробок вчених у дослідженні демографічних втрат внаслідок Голодомору-геноциду 1932–1933 років, нерозв'язаними є теоретико-методичні проблеми змісту поняття «демографічні втрати», використання джерельної бази різних адміністративних рівнів, її корегування й відновлення, з подальшим застосуванням відповідних демографічних методів.

Постановка завдання. Мета дослідження – обґрунтувати теоретичні основи, методичні принципи та джерельну базу дослідження демографічних втрат населення УСРР внаслідок Голодомору-геноциду 1932-1933 рр.

Викладення основного матеріалу. Дослідження демографічного розвитку населення незалежно від періоду чи адміністративно-територіального рівня вивчення завжди базується на основних принципах демографічного відтворення населення, незмінними складовими якого є природне відтворення та механічний рух населення. Природне відтворення населення формується під впливом зміни показників народжуваності та смертності, а механічний рух – в результаті переміщення населення.

Соціально-демографічні катастрофи, до яких відноситься Голодомор-геноцид 1932-1933 рр., та інші економічні, політичні, екологічні потрясіння, суттєво деформують процеси відтворення населення, зумовлюючи значні демографічні втрати. Для їхньої повної кількісної оцінки важливим є розуміння змісту та структури поняття «демографічних втрат» (прямих та непрямих), яке окремими дослідниками трактується у вузькому значенні, залишаючи поза розрахунками значну частку померлих внаслідок злочину геноциду. Крім цього, розрахунок демографічних втрат матиме свої відмінності в залежності від предметного поля дослідження – конкретної території, зокрема, адміністративної (УСРР, області, району, села тощо), чи національної або соціальної групи населення в межах цієї території чи загалом в СРСР.

Поряд з термінологічними суперечностями у дослідженні демографічних втрат складною є проблема джерельної бази статистико-демографічної інформації як основи для демографічних розрахунків. Адже їхня якість прямо залежить від наявності та достовірності реальних показників відтворення та зміни чисельності населення впродовж тривалого періоду – до, під час та після Голодомору. Однак достовірного обліку населення під час соціально-демографічних катастроф здебільшого немає, відповідно, значно вищими є ризики виникнення помилок та неточностей у розрахунках, тому для підвищення якості результуючих оцінок необхідно здійснювати аналіз та корекцію наявної вхідної статистико-демографічної інформації.

Прогалини та недостовірності джерельної бази дослідження вимагають пошуку адекватних методів відновлення демографічних даних та застосування відповідного математичного інструментарію.

Отже, завдання визначення теоретико-методичних основ дослідження демографічних втрат внаслідок Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. можна розв'язати у трьох головних аспектах: предмета дослідження – змісту й компонентної структури демографічних втрат, джерельної бази дослідження та розроблення методики оцінки демографічних втрат.

1. Визначення поняття «демографічні втрати».

В демографії виділяють дві категорії демографічних втрат: прямі і непрямі. Прямі втрати – зменшення чисельності населення через смертність та міграцію. Непрямі втрати (дефіцит народжень) – кількість ненароджених унаслідок падіння народжуваності: різниця між очікуваною кількістю народжених, яка могла б бути за умови відсутності катастрофи, та їхньою реальною кількістю [12, с. 150].

У світовій історії ХХ століття було чимало випадків масового знищення населення, його окремих національних груп. Окрім Голодомору 1932–1933 рр., масових штучних голодів 1921–1922 та 1945–1946 рр. в цьому контексті варто згадати про геноцид вірмен в Османській імперії, Голокост, масове винищення ромського населення в часи Другої світової війни, терор «червоних кхмерів» у Камбоджі, знищення тутсі в Руанді. Аналіз результатів досліджень демографічних втрат внаслідок цих штучних соціально-демографічних катастроф, проведений А. Козицьким [13], свідчить про доволі однозначне розуміння поняття «демографічних втрат». Фактично, до них зараховують усіх жертв насильницької політики влади, що призвела до масових смертей. Такий підхід використовується при формуванні відповідних криміналістичних висновків, що офіційно визнаються урядами відповідних країн, на території яких відбувалися ці події, та міжнародними організаціями, що були залучені до розслідування обставин та наслідків вчинення злочинів геноциду.

Однак, окремі науковці при дослідженні демографічних втрат внаслідок Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. в УСРР поняття «демографічні втрати» розглядають у

доволі вузькому значенні, зараховуючи до них лише частину загальних втрат населення в означений дослідниками період. «Під демографічними втратами внаслідок голоду ми розуміємо різницю між реконструйованими реальними числами народжень і смертей (що зазнали впливу голоду) в 1932–1934 рр. та нормальними, гіпотетичними числами народжень і смертей за умови, якби голоду не було. Таким чином, ми диференціюємо втрати населення від голоду на прямі, спричинені надмірною смертністю, та непрямі, пов'язані з дефіцитом народжень» [14, с. 90]. Автори цього дослідження оперують терміном «надсмертність», використовуючи його для визначення демографічних втрат внаслідок Голодомору. Іншими словами, вчені розраховували фактичний рівень смертності в період Голодомору та гіпотетичний рівень природної смертності, який міг би бути за умови відсутності Голодомору. Різницю між ними була визначено як надсмертність, а фактично – як демографічні втрати. Однак розраховані вченими коефіцієнти «природної» смертності в період здійснення злочинної політики геноциду не мають стосунку до конкретної історичної реальності, адже, як справедливо зауважує проф. В. Марочко, ця політика стосувалася усіх 23,4 млн селян УСРР (на 01.01.1932 р. – 17,6 млн колгоспників та 5,8 млн селян-одноосібників), які, за визначенням вченого «становлять ізольовану соціально-демографічну групу, яка уособлює категорію жертв Голодомору» [11, с. 117].

Крім цього, у цитованому фрагменті міститься логічна суперечність – розраховані *гіпотетичні* числа природного руху населення стосуються не конкретної історичної реальності 1932–1933 років, а гіпотетичних умов демографічного розвитку УСРР за умови відсутності голоду. Однак у подальшому ці розрахунки було застосовано вченими для цього періоду, впродовж якого здійснювалася геноцидна політика голодомору. Практичну цінність такі розрахунки можуть мати лише для ретроспективних оцінок потенційної чисельності мешканців УСРР за умови відсутності демографічної катастрофи, однак проблеми визначення демографічних втрат вони не стосуються, оскільки відображають ймовірний перебіг демографічних процесів в умовах, яких насправді не було.

Крім померлих до демографічних втрат слід зараховувати й міграційні втрати. Процес «розкуркулення» українського селянства супроводжувався масовими депортаціями населення за межі УСРР.

Отже, в найзагальнішому розумінні «прямі демографічні втрати» в 1932–1933 рр. – це сумарна чисельність померлих та вибулих за межі УСРР внаслідок політики Голодомору-геноциду. Під «загальними демографічними втратами» ми розуміємо суму чисел померлих та вибулих за межі УСРР та ненароджених від них дітей. Враховуючи те, останнє поняття містить умовну складову (ненароджені), вважаємо, що для широкого використання у суспільному дискурсі доцільно оперувати поняттям «прямі демографічні втрати», що відображають реальне число жертв Голодомору-геноциду 1932–1933 рр.

2. Якість, достовірність та повнота джерельної бази.

Голодомор-геноцид 1932–1933 рр. був спланованим злочином радянської влади [15, с. 8]. Задля приховування масштабів та наслідків злочинних дій тодішньою владою було вжито багато заходів із знищення архівних документів та інших доказів вчиненого злочину [16, с. 13-18; 17, с. 277]. Крім того, було згорнуті усі тогочасні демографічні дослідження, репресовано значну кількість науковців-демографів, а ті, що залишилися, працювали за суворими вказівками та настановами тоталітарної влади, часто фальсифікуючи демографічну статистику. Тому проблема повноти та достовірності демографічних даних є однією з найголовніших для дослідників.

Проведений нами аналіз джерельної бази демографічних даних періоду 1927-1939 рр., якою оперують більшість дослідників-демографів, засвідчив домінування використання даних, зведених на рівні УСРР. Часто ця демографічна статистика використовується без належного критичної оцінки та урахування обґрунтованих аргументів істориків – дослідників голодомору. Особливо це стосується використання даних перепису 1939 року, який, що доведено істориками [10, с. 266-268], був сфальсифікованим та, крім цього, відбувся після доби Великого терору (1937–1938 рр.), який суттєво вплинув на демографічну ситуацію в УСРР [10, с. 274-276]. Іншими словами, нами зроблено висновок про те, що для забезпеченості достовірності отриманих результатів розрахунків демографічних втрат потрібно ретельно перевіряти якість та достовірність джерел, хронологію їхнього створення (особливо стосовно даних, зібраних після 1930 р., коли стали демографічно відчутними процеси колективізації та викликаний нею селянський спротив). При цьому перевагу слід надавати первинним джерелам демографічної інформації, зібраним на рівні сільських, селищних та міських рад, адміністративних районів, оскільки на цьому рівні такі документи майже не спотворювались [10, с. 337-340].

Враховуючи багаторічний досвід роботи українських дослідників в архівах, усю джерельну базу, яку доцільно використовувати для проведення розрахунків демографічних втрат внаслідок Голодомору-геноциду 1932–1933 рр., можна впорядкувати у такі групи:

- 1) Всесоюзні переписи населення – 1926 та 1937 років;
- 2) первинні статистичні матеріали в розрізі адміністративно-територіальних одиниць (районів та міськрад) УСРР, що містяться в довідниках, статистичних довідках, архівних документах;

- 3) книги записів актів цивільного стану (смертей і народжень);

- 4) критично проаналізовані наявні експертні та емпіричні оцінки тощо.

3. *Аналіз методичних підходів до оцінки демографічних втрат.*

Істориками та демографами використано низку методичних підходів до оцінювання демографічних втрат внаслідок Голодомору-геноциду 1932–1933 років.

3.1. *Метод прямих розрахунків* базується на розрахунку чисельності населення, використовуючи формулу так званих складних відсотків:

$$N_{t_2} = N_{t_1} (1 + r)^t \quad (1), \text{ де}$$

N_{t_1} – чисельність населення у році t_1 ;

N_{t_2} – чисельність населення у році t_2 ;

r – коефіцієнт природного приросту населення;

$t = t_2 - t_1$ – тривалість періоду.

Вперше за цією методологією демографічні втрати УСРР від Голодомору були розраховані у 1942 р. проф. С. Сосновим [1]. Обравши 1927 р. та 1939 р. в якості опорних та прийнявши середньорічний приріст населення у 1924-1927 рр. за необхідний коефіцієнт, він вирахував демографічні втрати України у розмірі 7,5 млн осіб, як різницю між своїми розрахунками та фактичними даними у 1939 р. При цьому, він вказував що це число включає прями втрати через «надсмертність» (4,8 млн осіб) та непрямі (дефіцит народжуваності – 2,7 млн осіб).

Суттєвим недоліком цієї методики є неврахування міграційного руху населення, а точніше недооцінення його зміни та обсягів. Окрім того, проф. С. Сосновий розрахував лише згадувану вище т.зв. «надлишкову смертність» та не корегував даних перепису 1939 р., які, як відомо, були суттєво спотворені у бік збільшення.

Використання цього методу лягло в основу вже пізніших оцінок В. Кубійовича [2], Р. Конквеста [4], С. Кульчицького [3], В. Кондрашина [18].

3.2. *Балансовий метод* базується на використанні рівняння демографічного балансу:

$$N_{t_2} = N_{t_1} + B_{t_1} - D_{t_1} + I_{t_1} - E_{t_1} \pm \Delta T \quad (2), \text{ де}$$

N_{t_2} – чисельність населення на початку року t_2 ;

N_{t_1} – чисельність населення на початку року t_1 ;

B_{t_1} – кількість народжень впродовж року t_1 ;

D_{t_1} – кількість смертей впродовж року t_1 ;

I_{t_1} – імміграція населення (кількість прибулих) впродовж року t_1 ;

E_{t_1} – еміграція населення (кількість вибулих) впродовж року t_1 ;

ΔT – кількість населення території, що змінило свій статус впродовж року t_1 .

Практично цей метод передбачає побудову припущень та оцінок щодо різних складових рівняння і таким чином розрахунок щорічних балансів. Опорним роком обирали 1927 р. або 1929 р. та розраховували втрати до початку переписного 1939 р. Цим методом для оцінки демографічних втрат України від Голодомору користувалися С. Максудов [5], С. Пирожков [7], О. Рудницький [6], С. Віткрофт [19].

3.3. *Метод демографічної реконструкції* за змістом є уточненим балансовим методом. Він складається з кількох основних етапів:

- критична оцінка наявних демографічних показників;
- побудова динамічних рядів реконструйованих (уточнених) показників;
- побудова моделей розвитку демографічних процесів за умови відсутності кризи;
- оцінка демографічних втрат.

Фактично від балансового методу цей метод відрізняється необхідністю коригування даних демографічної статистики. При цьому використовується вже описане рівняння демографічного балансу, кожен компонент якого критично оцінюють та коригують на підставі архівної інформації, дослідження довготривалих демографічних трендів, критичного аналізу демографічної інформації сучасниками, результатами різних існуючих оцінок тощо. Результатом цієї роботи є динамічні ряди уточнених показників.

Вибудувавши гіпотези щодо можливих значень за кожен рік періоду, який обирається для дослідження (як правило 1927–1939 рр.), розробляються моделі розвитку усіх демографічних процесів відтворення населення – елементів рівняння демографічного балансу за умови відсутності Голодомору.

Цим методом у 2008 р. було здійснено оцінку демографічних втрат внаслідок Голодомору групою науковців: Ф. Месле, Ж. Валлін, С. Пирожков, С. Адамець та С. Школьников [8]. Розробивши моделі народжуваності, смертності та тривалості життя з урахуванням руху населення у кожній віковій групі, було отримано загальні втрати населення України за період 1928-1938 рр. у розмірі 4,6 млн осіб.

3.4. В Інституті демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України у співпраці з проф. О. Воловиною було розроблено *метод повномасштабної реконструкції та трендового аналізу*, відмінністю якого є оголошена відмова від чіткої прив'язки до базових (опорних) переписних років, що дає змогу робити розрахунки за конкретний період, навіть один рік. Для складання гіпотетичних демографічних балансів за умови відсутності голоду використовують трендовий аналіз.

Інформаційною базою для проведення реконструкції слугують дані переписів населення 1897, 1900, 1926, 1937, 1939, 1959 і 1970 рр.); обліки міського та сільського населення (1920-1930 рр.); дані поточної статистики (природний та міграційний рух населення); дані про адміністративно-територіальні перетворення; дані військової статистики; результати наукових досліджень. Авторами цієї методики є колектив у складі: О. Рудницький, Н. Левчук, О. Воловина, П. Шевчук, А. Ковбасюк [9]. Практично, трендові ряди відтворювання населення у цій методиці опираються на зведених офіційних даних статистики обліку народжень та смертності, які корегуються на недооблік народжень та смертей за допомогою коефіцієнтів, розрахованих провідними демографами того часу Ю.О. Корчак-Чепурківським та М. Птухою. Ця методика, на перший погляд, виглядає справді чи не найбільш точною, проте «спустившись» вниз лише на один адміністративний рівень збору статистики, маємо можливість побачити значні прогалини, що не були в ній враховані:

по-перше, застосовані поправочні коефіцієнти недообліку показників відтворення населення було розраховано на основі даних «некризових» 1895–1897 та 1924–1926 років і не можуть бути застосованими для корекції офіційного обліку кризових 1932–1933 рр., а лише для прогнозування гіпотетичних рядів демографічних показників за умови відсутності голоду;

по-друге, вивчення збережених архівних книг обліку народжень та смертей по конкретних районах, населених пунктах та навіть закладах охорони здоров'я, моргів у роки голодомору свідчать про значно більші, ніж визначені дослідниками, обсяги недообліку (наприклад, деякі книги смертності у 1933 році закінчувалися лише весняними чи літніми місяцями, а наступні книги смертності за 1934 р. часто містять дані про померлих у 1933 р.).

Результат досліджень за наведеною методикою залежить від якості самих даних та способів їхньої корекції. Критичний аналіз останнього методу вказує на основний недолік – прийняття базових зведених статистичних показників за такі, що дійсно відображають реальні демографічні показники відтворення населення у досліджувані роки. Суперечливим результатом також є розрахунок демографічних втрат у 1934 р., про які не знаходимо підтверджень у істориків.

3.5. В сучасній українській *історичній науці* домінує використання *статистичних методів*. Крім цього, якщо усі наведені в пп. 3.1–3.4. методичні підходи базувались головню на даних Всесоюзних переписів, зокрема й перепису 1939 року, то натомість українські історики, критично оцінивши його результати, відкидають можливість використання даних цього перепису для розрахунку демографічних втрат. Крім цього, проф. В. Сергійчук критично оцінює результати перепису 1937 р., які завищені щонайменше на 532 тис. осіб [10, с. 340]. Опорним роком для початку розрахунків обрано 1932 р., на початок якого є достатньо достовірна статистична інформація про чисельність населення УСРР та її адміністративно-територіальних одиниць [10, с. 302]. Вчений, оперуючи узагальненими річними статистичними даними про природний рух населення в УСРР, підраховує мінімальне число прямих демографічних втрат внаслідок Голодомору-геноциду в 7 млн осіб [10, с. 340]. Однак, дослідник вважає, що це число не містить усіх складових втрат і визначає 13 перспективних напрямків наукових пошуків жертв Голодомору-геноциду, детальне дослідження яких дало б змогу підрахувати реальну кількість демографічних втрат [10, с. 341-358].

Проф. В. Марочко здійснив детальний аналіз наукових праць тогочасних демографів та номенклатурних статистиків (К. Воблій, М. Птуха, Ю. Корчак-Чепурківський,

А. Хоменко, О. Асаткін), які здійснювали прогностичні розрахунки чисельності населення в 1930-х рр. [20, с. 33-34]. На підставі порівняння цих розрахунків з результатами Всесоюзного перепису 1937 р. вчений розраховує число демографічних втрат внаслідок Голодомору-геноциду в діапазоні 6,6-7,7 млн осіб.

Крім цього, проф. В. Марочко використовує й інший методичний підхід до оцінки демографічних втрат. Опорним даними є кількість сільського населення УСРР у 1933 р. (25,5 млн осіб) та, зокрема, хліборобського (23,1–23,4 млн осіб). На підставі розрахованих науковцями Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи коефіцієнтів «надсмертності» 28,1% (середній рівень) і 32,4% (максимальний рівень) в областях УСРР в 1933 р., вчений розраховує смертність лише за цей рік у 320 адміністративних районах в діапазоні 6,4-7,4 млн осіб [20, с. 43-44].

3.6. Проведений аналіз головних підходів до проблеми оцінювання демографічних втрат внаслідок Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. дав змогу сформулювати *головні теоретико-методичні основи такого дослідження*.

Для детального аналізу та розрахунку демографічних втрат найбільш доцільним є використання методу демографічної реконструкції у поєднанні із застосуванням трендового аналізу, інтерполяційних та екстраполяційних динамік. Однак його потрібно застосовувати, опираючись на дані нижчого рівня збору статистико-демографічної інформації та коректовані зведені дані. Це дасть можливість отримати більш диференційовані результати та уникнути помилок, пов'язаних із завищеними фальсифікаціями статистичних даних на вищих рівнях збору та представлення даних.

Застосування цього методу на низовому адміністративному рівні (райони та міськради УСРР) дозволить виявити головні особливості перебігу демографічних процесів в різних районах, висунути та опрацювати гіпотези щодо диференціації адміністративно-територіальні одиниці УСРР за показниками природного й міграційного руху населення. Для цього необхідне ретельне використання усіх архівних даних конкретних районів, в яких порівняно добре збережено архівну демографічну статистику. Використання узагальнених оціночних даних на рівні УСРР може мати допоміжний характер та слугувати для порівняння та корекції отриманих результатів.

Так, наприклад, опрацьована нами архівна інформація про міграційні переміщення населення в межах Харківської міськради дозволяє здійснити досить конкретну оцінку механічного руху населення 1930-х рр. [21], що в перерахунку та узгодженні із іншими показниками демографічного відтворення населення Харкова та околиць дає значно цінніші дані, ніж загальна оцінка міграційного приросту в УСРР, що використовується у проаналізованих вище дослідженнях.

На базі архівної інформації доголодоморного періоду (1927–1931 рр.) варто враховувати дослідження тогочасних демографів А. Хоменка, М. Птухи, Ю. Корчак-Чепурківського. Це дасть змогу оцінити зміни у народжуваності та смертності немовлят до 1 року, що раніше розраховувались лише за оціночними показниками, отриманими із використання т.зв. «угорських коефіцієнтів». Для здійснення ретроспективних розрахунків чисельності населення (для періоду 1930–1937 років, в якому відсутні практично усі вихідні статистичні дані, а якість наявних не відповідає дійсності) необхідне докладне вивчення тенденцій народжуваності населення, як одного з найбільш продуктивного у плані зростання населення показника, зокрема, на низовому адміністративному рівні. А саме, детальне дослідження характеристик домогосподарств: склад домогосподарства в залежності від віку батьків, кількість дітей у сім'ї, їхній вік та вік батьків при їхньому народженні тощо. Дуже цінними у цьому контексті є самі переписні листи, що частково збереглися до наших днів.

Дослідження демографічних втрат внаслідок Голодомору-геноциду повинно містити також вивчення даних щодо відтворення населення, їхній критичний аналіз, побудову кривих народжуваності й смертності, повікових коефіцієнтів смертності в Україні загалом та окремих районів зокрема. Зокрема, мова йде про наявні показники природного відтворення населення, дані переписів 1897, 1926 та 1937 років, статистичні дані чисельності населення України у 1924–1929 рр., показники народжуваності та смертності населення (в тому числі повікові коефіцієнти смертності, 1925–1926 рр., 1928–1929 рр.). При цьому слід враховувати, що динаміка чисельності населення УСРР не є монотонною функцією, показник чисельності населення як результуючий народжуваності, смертності, міграції зазнає суттєвих змін під впливом різних історико-політичних, соціально-побутових та інших чинників. Адже національно-визвольні змагання 1917–1920 рр., голод 1921–1922 рр., колективізація мали суттєвий негативний вплив не лише на смертність, а й на народжуваність, що відображається у статеві-вікових структурах населення УСРР подальших років, тобто потенціал природного приросту населення, знижений внаслідок зниження народжуваності у 1890–1891 рр., 1917–1923 рр., тільки відновлювався. Відповідно, через 22-35-40 років також зниженою була чисельність когорт «ймовірних батьків» у найбільш репродуктивному віці.

Отже, достовірні розрахунки демографічних втрат можуть бути отримані в результаті історико-демографічного дослідження із застосуванням методу демографічної реконструкції в поєднанні з іншими демографічними та математико-статистичними методами, та з використанням в якості основної джерельної бази первинної демографічної статистики, скорегованих зведених даних переписів 1926 і 1937 рр., архівних даних природного й механічного руху населення УСРР 1920–1930 рр. та інших документів демографічної статистики.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Оцінка масштабів та наслідків усіх штучних соціально-демографічних катастроф минулого століття ускладнена прагненням тогочасної влади приховати масштаби злочинних дій. Не є винятком український Голодомор-геноцид 1932–1933 років – в сучасній науці панує розмаїття та суперечливість теоретико-методичних підходів до розв'язання проблеми підрахунку демографічних втрат внаслідок цього злочину радянської влади.

Попри низку демографічних та історико-статистичних досліджень досі невивченими залишаються багато аспектів цього злочину радянської влади, зокрема, питання визначення спричинених ним демографічних втрат.

Нами виокремлено 3 головні теоретико-методичні проблеми визначення демографічних втрат УСРР в 1932–1933 роках: термінологічна – існування різних підходів до розуміння самого поняття «демографічні втрати» та їхньої компонентної структури; інформаційно-ресурсна – неповна та часто недостовірною джерельна база демографічної статистики 1920–1930-х років; методична – зумовлена наявністю двох попередніх та пов'язана із застосуванням наукових методів здебільшого демографії, статистики й історії.

Проведений аналіз досліджень демографічних втрат внаслідок геноцидів у ХХ ст. переконливо доводить необхідність широкого розуміння цього поняття. Зведення змісту демографічних втрат лише до поняття «надсмертність» не може відобразити реальні масштаби втрат, оскільки ними вважається лише частина померлих, а решта жертв геноциду за такого підходу потрапляють в категорію «природної смертності», умовний розрахунок якої для періоду вчинення цього злочину є недоречним. Тому прямі демографічні втрати внаслідок Голодомору-геноциду в 1932–1933 роках пропонуються визначати як сумарну чисельність померлих та вибулих за межі УСРР

внаслідок політики геноциду в означений період. Разом із непрямими втратами (ненародженими від числа прямих втрат) вони складають загальні демографічні втрати.

Якість джерельної бази дослідження є однією з головних проблем оцінки демографічних втрат внаслідок Голодомору-геноциду. Згідно з історичними дослідженнями, результати Всесоюзного перепису населення 1939 року та інші зведені характеристики населення УСРР, покладені в основу більшості існуючих демографічних оцінок, є спотвореними і не можуть бути використані для розрахунків без належного коригування. Припинення ведення демографічної статистики у 1930-х роках в УСРР та свідоме знищення владою інформації про чисельність населення, його характеристики, зокрема про природний рух, зумовило величезну нестачу даних для проведення якісного дослідження, особливо в період 1930–1936 років. Вирішити цю проблему можна шляхом детального вивчення та аналізу первинної демографічної статистики, яка, як правило, не піддавалась фальсифікації, на рівні сільських, селищних, міських рад та адміністративних районів. Такий підхід дасть змогу поступово відновити втрачені дані на вищих адміністративних рівнях.

Проведено аналіз методик розрахунку демографічних втрат, зокрема, метод прямих розрахунків, балансовий метод, метод демографічної реконструкції та його продовження – метод повномасштабної реконструкції та трендового аналізу. Визначено, що найбільш доцільним для розрахунків є метод демографічної реконструкції, що повинен застосовуватись у поєднанні з іншими демографічними та математичними методами, трендовим аналізом, інтерполяційною та екстраполяційною динаміками. Сукупність цих методів потрібно застосовувати, опираючись на дані нижчого рівня збору статистико-демографічної інформації. Для цього необхідне ретельне використання усіх архівних даних конкретних районів, в яких порівняно добре збережено архівну демографічну статистику 1920–1930 років.

Список використаних джерел

1. Движение населения Украины с 1914 по 1941 г. Статистический очерк профессора Соснового, сотрудничавшего с немцами // ЦДАВО України (Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України). Ф. 3676. Оп. 2. Спр. 25. Арк. 41–46 [нім. мовою].
2. Кубійович В. Зміни в стані населення советської України в рр. 1927–1958. *Український збірник* / Інститут для вивчення СРСР. Мюнхен, 1959. Кн. 16. С. 9–26.
3. Кульчицький С.В. Трагічна статистика голоду. *Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів*. – Київ, 1990. С. 66–85.
4. Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. – Київ : Либідь, 1993. 275 с.
5. Максудов С.Ю. Демографічні втрати населення України в 1930–1938 рр. *Український іст. журнал*. 1991. №1. С. 121–127.
6. Рудницький О.П. Демографічні наслідки голоду 1932–1933 рр. в Українській РСР. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*. Вип. 24. Київ, 1990. С. 22–26.
7. Пирожков С.И. Трудовой потенциал в демографическом измерении. Київ, 1992. 180 с.
8. Франс Месле, Жак Валлен. Смертність та причини смерті в Україні у XX столітті / за участю В. Школьникової, С. Пирожкова та С. Адамця; пер. з фр. Є. Марічева; за ред. С. Пирожкова. Київ : Стило, 2008. 416 с.
9. Omelian Rudnytskyi, Nataliia Levchuk, Oleh Wolowyna, Pavlo Shevchuk, Alla Kovbasiuk. Demography of a man-made human catastrophe: The case of massive

- famine in Ukraine 1932–1933. *Canadian Studies in Population*. Vol. 42. No. 1–2 (2015). Pp. 53–80.
10. Сергійчук В. Голодомор 1932—1933 років як геноцид українства. Вишгород : ПП Сергійчук М.І. 2018. 432 с.
 11. Марочко В.І. Статистика жертв Голодомору: антропологічно-демографічний дискурс. *Український історичний журнал*. 2017. № 5. С. 112–132.
 12. Гладун О.М. Нариси з демографічної історії України ХХ століття / НАН України, Ін-т демограф. та соціальн. дослідж. ім. М.В. Птухи. Київ, 2018. 224 с.
 13. Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки) : навч посіб. для студ. ВНЗ. Львів: Літопис, 2012. 608 с.
 14. Левчук Н.М., Боряк Т.Г., Воловина О., Рудницький О.П., Ковбасюк А.Б. Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки. *Український історичний журнал*. 2015. № 4. С. 84–112.
 15. Голодомор 1932-1933 років в Україні. Матеріали кримінальної справи № 475 / упор. М. Герасименко. Київ, 2014. 180 с.
 16. Боряк Г.В. «Архівоцид» в Україні 1934–1960-х рр. як наслідок Голодомору. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)* : матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 20–21 лист. 2013 р.). Київ, 2013. С. 13-18.
 17. Маркова С. Соціально-демографічна характеристика українського соціуму (1924–1934 рр.). *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)* : матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 20–21 лист. 2013 р.) Київ, 2013. – С. 273-280.
 18. Кондрашин В.В. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. Москва : Россійск. полит. енцикл. (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б.Н. Ельцина, 2008. 519 с.
 19. Wheatcroft S., Davies R. Population. *The Economic Transformation of the Soviet Union, 1913-1945* / Eds R. Davies, S. Wheatcroft, M. Harrison. Cambridge, 1994.
 20. Марочко В.І. Статистика жертв Голодомору 1932–1933 років: історико-демографічний дискурс. *Голодомор 1932-1933 років: втрати української нації* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 4 жовт. 2016 р.). Київ: видавець Олег Філюк, 2017. С. 25-46.
 21. Статистические разработки отрывных талонов адресных листков о механическом движении населения за 1932 год по Харьковской области // Держ. архів Харківської обл. Ф. Р-5231. – Оп. 2. – Спр.2.

References

1. Dvizheniye naseleniya Ukrainy s 1914 po 1941 g. Statisticheskii ocherk professora Sosnovogo, sotrudnichavshego s nemtsami [The movement of the Ukraine population from 1914 to 1941. Statistical essay by Prof. Sosnovy, who collaborated with the Germans] (Fund 3676. Inventory 1. File 25. Pp. 41–46). Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, Kyiv [in German].
2. Kubiyovych V. (1959) Zminy v stani naselennya sovyets'koyi Ukrayiny v rr. 1927–1958 [Changes in the state of the population of Soviet Ukraine in 1927–1958]. *Ukrayins'kyi zbirnyk* – Ukrainian collection. 16, 9–26 [in Ukrainian].
3. Kulchytskyi S.V. (1990) Trahichna statystyka holodu [Tragic statistics of hunger]. In *Holod 1932–1933 rokiv na Ukrayini: ochyma istorykiv, movoyu dokumentiv* [The famine of 1932–1933 in Ukraine: through the eyes of historians, in the language of documents] (pp. 66–85). Kyiv [in Ukrainian].
4. Conquest R. (1993) *Zhnyva skorboty. Radyans'ka kolektyvizatsiya i holodomor* [The Harvest of Sorrow. Soviet collectivization and the Holodomor]. – Kyiv : Lybid' [in Ukrainian].

5. Maksudov S.Yu. (1991) Demohrafichni vtraty naseleण्याy Ukrainy v 1930–1938 rr. [Demographic losses of the population of Ukraine in 1930–1938]. *Ukrayins'kyi istorychnyi zhurnal* – Ukrainian Historical Journal, 1, 121–127 [in Ukrainian]
6. Rudnytskyi O.P. (1990) Demohrafichni naslidky holodu 1932–1933 rr. v Ukrayins'kiy RSR [Demographic consequences of the famine of 1932–1933 in the Ukrainian SSR]. *Istoriya narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoyi dumky Ukrayins'koyi RSR* – History of the national economy and economic thought of the Ukrainian SSR, 24, 22–26. Kyiv [in Ukrainian]
7. Pirozhkov S.I. (1992) *Trudovoy potentsial v demograficheskoy izmerenii* [Labor potential in the demographic dimension]. Kyiv [in Russian]
8. Meslé F., Vallin J. (2008) *Smertnist' ta prychny smerti v Ukraini u XX stolittii* [Mortality and causes of death in Ukraine in the XX century]. (Ye.Marichev, Trans., S.Pyrozhekov, Ed.). Kyiv : Stylos [in Ukrainian].
9. Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P., Kovbasiuk A. (2015) Demography of a man-made human catastrophe: The case of massive famine in Ukraine 1932–1933. *Canadian Studies in Population*. Vol. 42. No. 1–2, 53–80.
10. Serhiychuk V. (2018) *Holodomor 1932–1933 rokiv yak henotsyd ukrainstva* [The Holodomor of 1932–1933 as the Genocide of Ukrainianness] Vyshhorod: PP Serhiychuk M. I. [in Ukrainian].
11. Marochko V.I. (2017) Statystyka zhertv Holodomoru: antropologichno-demohrafichnyy dyskurs [Statistics of Holodomor victims: anthropological and demographic discourse]. *Ukrayins'kyi istorychnyi zhurnal* – Ukrainian Historical Journal, 5, 112–132 [in Ukrainian].
12. Hladun O.M. (2018) *Narysy z demohrafichnoi istoriyi Ukrainy XX stolittia* [Essays on the demographic history of Ukraine in the XX century]. Kyiv : NAS of Ukraine, Ptoukha Institute for Demography and Social Studies [in Ukrainian].
13. Kozyt'skyi A. (2012) *Henotsyd ta polityka masovoho vynyshchennya tsyvil'noho naseleण्याy u XX st.* (prychyny, osoblyvosti, naslidky) [Genocide and the policy of mass extermination of civilians in the XX century (causes, features, consequences)]. Lviv: Litopys [in Ukrainian].
14. Levchuk N.M., Boriak T. H., Volovyna O., Rudnytskyi O. P., Kovbasiuk A.B. (2015) Vtraty mis'koho y sil'skoho naseleण्याy Ukrainy vnaslidok Holodomoru v 1932–1934 rr.: novi otsinky [Losses of urban and rural population of Ukraine as a result of the Holodomor in 1932–1934: new estimates] *Ukrayins'kyi istorychnyi zhurnal* – *Ukrainian Historical Journal*, 4, 84–112 [in Ukrainian].
15. Herasymenko M. (Comp.) (2014) *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini*. [The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine]. *Materialy kryminal'noi spravy № 475* – Materials of the criminal case № 475. Kyiv [in Ukrainian].
16. Boriak H.V. (2013) «Arkhivotsyd» v Ukraini 1934–1960-tykh rr. yak naslidok Holodomoru [«Archivocide» in Ukraine in 1934–1960 as a consequence of the Holodomor], *Holod v Ukraini u pershiy polovyni XX stolittia: prychny ta naslidky (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)*, materialy Mizhnarodnoyi naukovoï konferentsiyi [Famine in Ukraine in the first half of the XX century: causes and consequences (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947), Proceedings of the International Scientific Conference]. Kyiv [in Ukrainian].
17. Markova S. (2013) *Sotsial'no-demohrafichna kharakterystyka ukrayins'koho sotsiumu (1924–1934 rr.)* [Socio-demographic characteristics of Ukrainian society (1924–1934)], *Holod v Ukraini u pershiy polovyni XX stolittia: prychny ta naslidky (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)*, materialy Mizhnarodnoyi naukovoï konferentsiyi [Famine in Ukraine in the first half of the XX century: causes and consequences (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947), Proceedings of the International Scientific Conference]. Kyiv [in Ukrainian].

18. Kondrashin V.V. (2008) *Golod 1932–1933 godov: tragediya rossiyskoy derevni* [The Famine of 1932-1933: The Tragedy of the Russian Village]. Moscow: Russian Political Encyclopedia (ROSSPEN) [in Russian]
19. Wheatcroft S., Davies R. (1994) Population. *The Economic Transformation of the Soviet Union, 1913-1945* (R. Davies, S. Wheatcroft, M. Harrison, Eds). Cambridge.
20. Marochko V.I. (2017) Statystyka zhertv Holodomoru 1932–1933 rokiv: istoryko-demohrafichniy dyskurs [Statistics of Holodomor victims of 1932–1933: historical and demographic discourse], Holodomor 1932-1933 rokiv: vtraty ukrayins'koyi natsiyi, materialy Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi [Holodomor of 1932-1933: losses of the Ukrainian nation, Proceedings of the International scientific-practical conference]. Kyiv [in Ukrainian].
21. Statisticheskiye razrabotki otryvnykh talonov adresnykh listkov o mekhanicheskom dvizhenii naseleniya za 1932 god po Khar'kovskoy oblasti [Statistical development of detachable coupons of address sheets on the mechanical movement of the population for 1932 in the Kharkiv region] (Fund R-5231. Inventory 2. File 2). State Archive of Kharkiv region, Kharkiv [in Russian and Ukrainian].

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PROBLEMS OF THE RESEARCH OF DEMOGRAPHIC LOSSES AS A RESULT OF THE HOLODOMOR-GENOCIDE IN 1932 AND 1933

Roman Tesliuk, Natalia Andrusyshyn, Maria Bachynska

*SE “Dolishniy Institute of Regional Research of NAS of Ukraine”,
79026 Lviv, Kozelnytska, 4
r.teslyuk@gmail.com, andnat@ukr.net, maricka1104@gmail.com*

Abstract. The Holodomor-genocide in 1932 and 1933 is the greatest socio-demographic catastrophe of the Ukrainian people. Despite several demographic and historical and statistical studies, many aspects of this crime of the Soviet government remain unexplored, in particular, the issue of determining the demographic losses caused by it.

The main theoretical and methodological problems of determining the demographic losses of the UkrSSR in 1932 and 1933 include terminological, information and resource, and methodological ones. In particular, they mean different approaches to understanding the very concept of “demographic losses”, an incomplete and often unreliable source base of the demographic statistics in the 1920s-1930s, based on which the demographic and historical and statistical methods of assessment are used.

The analysis of studies of the demographic losses due to the genocide in the 20th century convincingly proves the need for a broad understanding of this concept. The direct demographic losses due to the Holodomor genocide in 1932 and 1933 are proposed to be defined as the total number of deaths and withdrawals outside the UkrSSR as a result of the policy of genocide during this period. Together with indirect losses (unborn from the number of direct losses), they make up total demographic losses.

One of the main problems in estimating the demographic losses due to the Holodomor genocide is the quality of the source base of the study. According to the historical research, the results of the All-Union Population Census in 1939 and other consolidated characteristics of the population of the UkrSSR, which are the basis of existing demographic estimates, are distorted and cannot be used for calculations without proper adjustment. The cessation of demographic statistics in the 1930s in the UkrSSR and deliberate destruction by the

authorities of the information about the population, its characteristics, in particular about natural movement, led to a huge lack of data for qualitative research, especially from 1930 to 1936. This problem can be solved by the detailed study and analysis of the primary demographic statistics, which is generally not subject to falsification, at the level of the village, town, city councils, and administrative districts.

The analysis of methods of calculation of the demographic losses is carried out, among which the method of demographic reconstruction which should be applied in combination with other demographic and mathematical methods, trend analysis, and interpolation and extrapolation dynamics is defined as the most expedient for application. However, they should be applied based on lower-level data collection of statistical and demographic information. This requires careful use of all archival data of specific areas, in which the archival demographic statistical data of the 1920s–1930s are relatively well preserved.

Keywords: demographic losses, Holodomor-genocide, 1932–1933, methodology, Ukrainian Socialist Soviet Republic (UkrSSR), demographic statistics.

Стаття надійшла до редколегії 20.10.2020

Прийнята до друку 29.12.2020